

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

За редакцією професорів
В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна

5-те видання, перероблене і доповнене

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів*

Харків
«Право»
2015

УДК 343.2(477)(075)
ББК 67.9(4УКР)308я73
К82

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-331)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 26 грудня 2014 р.)*

Рецензенти:

О. М. Костенко – доктор юридичних наук, професор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, академік НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України;

В. А. Мисливий – доктор юридичних наук, професор Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»;

А. А. Музика – доктор юридичних наук, професор Державного науково-дослідного інституту МВС України

Колектив авторів:

Ю. В. Баулін – розділи V, XIV, XV, XIX (§ 1, 2, 5–11); *В. І. Борисов* – розділи II, III, X (§ 4, 5); *О. О. Володіна* – розділ XXIII (§ 3, 4); *О. В. Євдокімова* – розділ XXII; *І. О. Зінченко* – розділ XIII; *В. А. Ломако* – розділи X (§ 1–3, 6), XVI, XIX (§ 3, 4); *М. І. Панов* – розділи IV (у співавт. з В. П. Тихим), VIII, X (§ 7), XII, XX; *Ю. А. Пономаренко* – розділ XXI; *В. Я. Тацій* – розділи I, VI, VII, IX; *В. П. Тихий* – розділи IV (у співавт. з М. І. Пановим), XI; *В. І. Тютюгін* – розділи XVII, XVIII; *О. В. Харитонова* – розділ XXIII (§ 1, 2, 5)

Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.

ISBN 978-966-458-756-0

У підручнику на підставі Кримінального кодексу України 2001 р., досягнень науки кримінального права та з урахуванням судової практики висвітлюються основні питання Загальної частини кримінального права України, а також наводяться відомості про основні напрями (школи) науки кримінального права. У п'ятому виданні підручника враховано зміни та доповнення до Кримінального кодексу України, які відбулися за період із 2001 р. до 1 березня 2015 р., положення інших нормативно-правових актів, а також рішення Конституційного Суду України, постанови, ухвали і висновки Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Для студентів, аспірантів та викладачів вищих юридичних навчальних закладів, а також наукових і практичних працівників.

УДК 343.2(477)(075)

ББК 67.9(4УКР)308я7

© Борисов В. І., Тацій В. Я., Тютюгін В. І.
та ін., 2015

© «Юрінком Інтер» – «Право», 2001

© «Юрінком Інтер», 2003

© «Юрінком Інтер», 2007

© Видавництво «Право», 2010, 2015

ISBN 978-966-458-756-0

Зміст

Перелік використаних скорочень	10
--------------------------------------	----

Розділ I. Кримінальне право: поняття, джерела, завдання, функції, принципи та система.

Наука кримінального права	11
§ 1. Поняття кримінального права	12
§ 2. Джерела кримінального права	14
§ 3. Завдання, функції та принципи кримінального права	16
§ 4. Система кримінального права	19
§ 5. Кримінальне право та суміжні галузі права	20
§ 6. Наука кримінального права	24
Контрольні запитання	29

Розділ II. Закон про кримінальну відповідальність

§ 1. Поняття закону про кримінальну відповідальність	30
§ 2. Структура Кримінального кодексу	35
§ 3. Тлумачення закону про кримінальну відповідальність	42
Контрольні запитання	46

Розділ III. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі та просторі

§ 1. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі	48
§ 2. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі	57
Контрольні запитання	66

Розділ IV. Злочин та його види

§ 1. Поняття злочину та його ознаки	67
§ 2. Малозначність діяння	81
§ 3. Класифікація злочинів	84
§ 4. Відмінність злочину від інших правопорушень	87
Контрольні запитання	90

Розділ V. Кримінальна відповідальність	91
§ 1. Поняття, зміст та форми реалізації кримінальної відповідальності	91
§ 2. Підстави кримінальної відповідальності.....	96
Контрольні запитання.....	99
 Розділ VI. Склад злочину.....	100
§ 1. Поняття і значення складу злочину.....	100
§ 2. Елементи та ознаки складу злочину.....	104
§ 3. Види складів злочинів	105
§ 4. Кваліфікація злочинів.....	108
Контрольні запитання.....	109
 Розділ VII. Об'єкт злочину	110
§ 1. Поняття об'єкта злочину	110
§ 2. Види об'єктів злочинів	114
§ 3. Предмет злочину	118
Контрольні запитання.....	122
 Розділ VIII. Об'єктивна сторона злочину.....	123
§ 1. Поняття і значення об'єктивної сторони злочину.....	123
§ 2. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність)	126
§ 3. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення.....	136
§ 4. Причинний зв'язок між діянням (дією чи бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками	142
§ 5. Місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину	148
Контрольні запитання.....	152
 Розділ IX. Суб'єкт злочину	153
§ 1. Поняття суб'єкта злочину	153
§ 2. Неосудність та її критерії.....	156
§ 3. Обмежена осудність.....	161
§ 4. Спеціальний суб'єкт злочину	161
§ 5. Відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння.....	163
Контрольні запитання.....	165

Розділ X. Суб'єктивна сторона злочину	166
§ 1. Поняття та значення суб'єктивної сторони злочину	166
§ 2. Поняття та значення вини	167
§ 3. Умисел та його види	170
§ 4. Необережність та її види	177
§ 5. Змішана форма вини	185
§ 6. Мотив та мета злочину	189
§ 7. Помилка та її вплив на форму вини і кримінальну відповідальність	191
Контрольні запитання	198
 Розділ XI. Стадії злочину	 200
§ 1. Поняття та види стадій злочину	200
§ 2. Закінчений злочин та його види	201
§ 3. Незакінчений злочин та його види	204
§ 4. Готування до злочину	207
§ 5. Замах на злочин та його види	211
§ 6. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин	217
§ 7. Добровільна відмова при незакінченому злочині	219
Контрольні запитання	224
 Розділ XII. Співучасть у злочині	 225
§ 1. Поняття та ознаки співучасті	225
§ 2. Види співучасників	232
§ 3. Форми співучасті	240
§ 4. Кримінальна відповідальність співучасників	247
§ 5. Спеціальні питання відповідальності за співучасть	250
§ 6. Причетність до злочину та її види	256
Контрольні запитання	259
 Розділ XIII. Повторність, сукупність та рецидив злочинів	 261
§ 1. Поняття множинності злочинів, її соціальна та кримінально-правова характеристика	261
§ 2. Одиначний злочин як складовий елемент множинності злочинів: поняття та види	264

§ 3. Повторність злочинів.....	270
§ 4. Сукупність злочинів.....	276
§ 5. Рецидив злочинів	284
Контрольні запитання.....	288

Розділ XIV. Обставини, що виключають злочинність

діяння	289
§ 1. Поняття та види обставин, що виключають злочинність	
діяння.....	289
§ 2. Необхідна оборона.....	292
§ 3. Затримання особи, що вчинила злочин.....	302
§ 4. Крайня необхідність	307
§ 5. Фізичний або психічний примус	313
§ 6. Виконання наказу або розпорядження.....	315
§ 7. Діяння, пов'язане з ризиком (виправданий ризик)	319
§ 8. Виконання спеціального завдання з попередження	
чи розкриття злочинної діяльності організованої групи	
чи злочинної організації	322
Контрольні запитання.....	324

Розділ XV. Звільнення від кримінальної відповідальності.....326

§ 1. Поняття та види звільнення від кримінальної	
відповідальності	326
§ 2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку	
з дійовим каяттям	330
§ 3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку	
з примиренням винного з потерпілим	333
§ 4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку	
з передачею особи на поруки.....	334
§ 5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку	
із зміною обстановки	336
§ 6. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку	
із закінченням строків давності	339
Контрольні запитання.....	343

Розділ XVI. Покарання та його мета	345
§ 1. Поняття покарання.....	345
§ 2. Мета покарання	350
Контрольні запитання.....	355
 Розділ XVII. Система та види покарань	 356
§ 1. Система покарань.....	356
§ 2. Основні покарання	363
§ 3. Додаткові покарання	371
§ 4. Покарання, що можуть бути призначені як основні і як додаткові.....	376
Контрольні запитання.....	383
 Розділ XVIII. Призначення покарання	 384
§ 1. Загальні засади призначення покарання.....	384
§ 2. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.....	390
§ 3. Призначення покарання за наявності деяких обставин, які його пом'якшують.....	394
§ 4. Призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті	397
§ 5. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.....	402
§ 6. Призначення покарання за сукупністю злочинів.....	408
§ 7. Призначення покарання за сукупністю вироків.....	415
§ 8. Правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення.....	420
Контрольні запитання.....	421
 Розділ XIX. Звільнення від покарання та його відбування	 423
§ 1. Поняття звільнення від покарання та його види.....	423
§ 2. Звільнення від покарання у зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності.....	426
§ 3. Звільнення від відбування покарання з випробуванням	428
§ 4. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років	433

§ 5. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.....	435
§ 6. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання	438
§ 7. Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким	441
§ 8. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.....	444
§ 9. Звільнення від відбування покарання за хворобою	446
§ 10. Звільнення від покарання у зв'язку з амністією	450
§ 11. Звільнення від покарання у зв'язку з помилюванням	454
Контрольні запитання.....	456

Розділ XX. Судимість	458
§ 1. Поняття судимості та її правові наслідки	458
§ 2. Погашення та зняття судимості	462
Контрольні запитання.....	466

Розділ XXI. Інші заходи кримінально-правового характеру	467
§ 1. Поняття та види інших заходів кримінально-правового характеру	467
§ 2. Інші заходи кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб	469
§ 3. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб	476
Контрольні запитання.....	484

Розділ XXII. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх	486
§ 1. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності	487
§ 2. Види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, та особливості їх призначення	489
§ 3. Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування	492
§ 4. Особливості погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх	494
Контрольні запитання.....	495

Розділ XXIII. Школи (основні напрями) науки

кримінального права.....	496
§ 1. Просвітницько-гуманістичний напрям у кримінально-правовій науці	497
§ 2. Класичний напрям у кримінально-правовій науці.....	499
§ 3. Антропологічний напрям у кримінально-правовій науці	504
§ 4. Соціологічний напрям у кримінально-правовій науці	506
§ 5. Сучасні напрями розвитку кримінально-правової науки.....	509
Контрольні запитання.....	512
Рекомендована література.....	513

Перелік використаних скорочень

абз.	– абзац
ВВСУ	– Вісник Верховного Суду України
ВРУ	– Верховна Рада України
ВСУ	– Верховний Суд України
ВССУ	– Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ГК	– Господарський кодекс України
ЗК	– Земельний кодекс України
КВК	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП	– Кодекс законів про працю України
КК	– Кримінальний кодекс України
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ	– Конституційний Суд України
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС	– Міністерство внутрішніх справ України
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я України
МЮ	– Міністерство юстиції України
н. м. д. г.	– неоподатковуваний мінімум доходів громадян
п.	– пункт
підп.	– підпункт
пп.	– пункти
ПВСУ	– Пленум Верховного Суду України
ПДК	– Податковий кодекс України
ППВСУ	– Постанова Пленуму Верховного Суду України
ПУ	– «Право України» (журнал)
РВСУ	– Рішення Верховного Суду України (щорічник)
РКСУ	– Рішення Конституційного Суду України
СБУ	– Служба безпеки України
СК	– Сімейний кодекс України
ЦК	– Цивільний кодекс України

Розділ І

Кримінальне право: поняття, джерела, завдання, функції, принципи та система. Наука кримінального права

Як свідчить багатовікова історія людства, злочинність є постійним супутником його існування та розвитку. Більше того, в останні роки у переважній більшості країн спостерігається зростання найбільш небезпечних злочинів. Певне зростання таких злочинів, перш за все організованих, насильницьких та корисливих, спостерігається і в Україні. Значною мірою це зумовлено складним перехідним етапом розвитку держави та багатьма іншими як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

У цих умовах проблема боротьби зі злочинністю вийшла на загальнодержавний та міжнародний рівні і має виключно важливе значення. Свідченням цього є Декларація ООН «Про злочинність та суспільну безпеку», затверджена резолюцією 51/60 Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1996 р., у якій зазначається, що держави-члени цієї організації повинні прагнути захищати безпеку та добробут своїх громадян і всіх тих, хто перебуває під юрисдикцією держави, шляхом здійснення ефективних національних заходів щодо боротьби з небезпечною транснаціональною злочинністю, у тому числі з організованою, з незаконним обігом наркотиків і зброї, контрабандою таких предметів, організованою торгівлею людьми, терористичними злочинами та ін.

Боротьба зі злочинністю в нашій державі перш за все ведеться за допомогою політичних, економічних, організаційних, законодавчих та інших заходів. Але тільки кримінальне законодавство створює необхідну правову основу (базу) для боротьби зі злочинністю. Для вирішення цих складних завдань важливо, щоб не тільки саме законодавство було досконалим, а щоб його глибоко та ґрунтовно вивчали ті, хто його застосовуватиме, впроваджуватиме в практику.

§ 1. Поняття кримінального права

Визначаючи поняття «кримінальне право», слід перш за все мати на увазі, що в сучасній правовій науці воно застосовується у *трьох* значеннях:

- як галузь права, тобто відокремлена система норм права, що має власний предмет і метод регулювання;
- як наука кримінального права, тобто доктрина, теорія кримінального права;
- як навчальна дисципліна, тобто предмет, що викладається у вищих навчальних закладах.

У першому, головному своєму значенні, кримінальне право — це самостійна, відокремлена від інших галузей права. У той же час вона включає в себе як ознаки, притаманні усім галузям права, так і суто свої, специфічні, властиві тільки цій галузі права ознаки. Тому на підставі цього можна зробити висновок, що:

1) кримінальне право становить певну *систему* (сукупність) правових норм, які встановлюють правила поведінки людей у суспільстві. Але ці правила поведінки мають узагальнений характер, охоплюють безліч різноманітних (можливих) ситуацій, які трапляються у реальному житті. Тобто вони охоплюють за рівнем свого узагальнення тільки загальні, характерні для всіх реальних проявів ознаки, а не лише ті, що можуть не збігатися, а навіть відрізняють один злочин від іншого. Наприклад, у ч. 1 ст. 185 КК крадіжка визначається як таємне викрадення чужого майна. Таким чином, законодавець у законі встановив лише узагальнені ознаки крадіжки як явища, хоча кожен конкретний такий злочин може відрізнитись, і навіть істотно, один від одного у своєму життєвому вияві. Отже, норми кримінального права — це *узагальнені правила*, що охоплюють безліч відповідних конкретних життєвих ситуацій, індивідуальних випадків. Так, норми про відповідальність за умисне вбивство передбачають усі можливі в реальному житті конкретні випадки вбивств, як би вони один від одного не відрізнялися.

Норми кримінального права призначені для загальної дії і є *загальнообов'язковими* до виконання, а також мають ознаку *загальнообов'язкової нормативності*. Ці норми здебільшого виступають як *норми-заборони*. Вони забороняють певні вчинки (поведінку) людей, а саме злочинні дії або злочинну бездіяльність, під загрозою

застосування за них особливих примусових заходів — *кримінального покарання*;

2) норми кримінального права встановлюються тільки *органом законодавчої влади* і закріплюються у відповідних *законах*. Це так зване позитивне право, або інакше — чинне право. Саме тому кримінальне право має *формальну визначеність* — воно точно фіксує в законах у гранично формалізованому вигляді, в письмовій формі ознаки злочинів і покарань за них, тобто вимоги, які ставляться до поведінки людей, рамки та умови їх вчинків, наслідки протизаконних дій чи бездіяльності.

Слід зазначити, що формальна визначеність кримінального права — це не тільки гарантія законності й однаковості застосування його норм, а й *гарантія забезпечення невід'ємних прав людини*. Визначеність правових приписів, фіксуючи межу між злочинною і незлочинною поведінкою, тим самим чітко встановлює можливість людини здійснювати свої права і свободи відповідно до закону, чітко уявляти собі, що дозволено, а що заборонено законом про кримінальну відповідальність.

Відповідно до п. 3 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України закони про кримінальну відповідальність приймаються виключно ВРУ. Ніякі інші органи держави або посадові особи (навіть Президент України) неправомерно на створення норм кримінального права¹. Цією ознакою кримінальне право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть встановлюватися урядом; норми адміністративного права — навіть місцевими органами влади). Отже, кримінальне право виражається тільки в законах і його єдиним джерелом є кримінальний закон;

3) кримінальне право відрізняється від інших галузей права також *предметом і методом* правового регулювання. Згідно з ч. 2 ст. 1 КК норми кримінального права встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили. Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за нього певних покарань, і є *предметом кримінального права*. Оскільки злочини становлять підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин і правопорядку

¹ Прийняття кримінальних законів в Україні можливе також шляхом всеукраїнського референдуму, проте ця форма правотворчості до теперішнього часу не використовувалася.

в Україні, держава застосовує за їх вчинення і найбільш гострі примусові заходи — кримінальні покарання. Застосування покарання — це *метод правового регулювання* відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину. У покаранні, що призначається обвинувальним вироком суду від імені держави за вчинений злочин, як реалізація санкції за порушення кримінально-правової заборони, передбаченої в законі, виявляється і така властивість кримінального права, як його *державна забезпеченість*.

З викладеного випливає, що кримінальне право як система норм (законів) має такі ознаки: а) *загальнообов'язкову нормативність*; б) *формальну визначеність*; в) *державну забезпеченість*, а також притаманний йому г) *предмет і метод правового регулювання*. Ці ознаки, які характерні для права взагалі, щодо кримінального права виступають дуже чітко і своєрідно, відображаючи особливості цієї галузі права.

Таким чином, **кримінальне право як галузь права** — це система юридичних норм, закріплених у законах, прийнятих ВРУ, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання або інші заходи кримінально-правового впливу підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили.

У цьому визначенні наведено основні ознаки кримінального права, що відрізняють його від інших галузей права, — злочин і покарання.

■ § 2. Джерела кримінального права

Норми кримінального права знаходять своє формальне закріплення у нормативно-правових актах, які є його джерелами.

Основоположним джерелом норм для кожної галузі права є Конституція України, що прийнята ВРУ 28 червня 1996 р. Її приписи містять базові для кожної галузі права, у тому числі й для кримінального, положення, на яких ґрунтуються усі норми та інститути цих галузей. Детальніше про значення Конституції як джерела норм кримінального права та про співвідношення норм конституційного і кримінального права *див. у § 5 цього розділу*.

Основним, а часто говорять що й єдиним, джерелом норм кримінального права є *закон про кримінальну відповідальність* — Кримінальний кодекс України. Прийнятий ВРУ 5 квітня 2001 р. КК, що на-

брав чинності з 1 вересня 2001 р., є знаменною віхою у становленні правової держави, першим фундаментальним кодексом у проведеній в Україні правовій реформі, яка ставила своїм завданням кодифікацію найважливіших галузей права.

Робота над проектом нового КК тривала більше восьми років, і він є результатом колективної праці вчених, практичних працівників, комітетів ВРУ і, звичайно, народних депутатів України, які і прийняли цей Кодекс. Його положення цілком відповідають Конституції України, ґрунтуються на її приписах, ураховують міжнародний досвід боротьби зі злочинністю. Кодекс виходить із потреб сучасного життя України, відображає зміни, що відбулися в політичному, економічному і соціальному житті нашого суспільства. Він покликаний сприяти розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Відповідно до вимог п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України не є джерелами норм кримінального права підзаконні нормативно-правові та індивідуально-правові акти, такі як постанови ВРУ, укази і розпорядження Президента України, постанови КМУ, акти центральних та місцевих органів державної влади, а також акти органів місцевого самоврядування.

Певне значення як джерела норм кримінального права мають міжнародно-правові акти, РКСУ та судова практика. Не будучи такими у формальному значенні, тобто не виступаючи як *форми закріплення* норм кримінального права, вони, разом з тим, виступають одними із *джерел формування* норм кримінального права.

Так, відповідно до ст. 9 Конституції України і ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, не тільки є частиною національного законодавства України, а й створюють підставу для внесення змін та доповнень до норм кримінального права. Наприклад, саме на виконання міжнародних зобов'язань України у КК були викладені в нинішній редакції норми про відповідальність за злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, угон або захоплення повітряних суден тощо. Детальніше про значення міжнародно-правових актів як джерел норм кримінального права та про співвідношення норм міжнародного і кримінального права *див. § 5 цього розділу.*

Вирішуючи питання про відповідність (невідповідність) приписів нормативно-правових актів, у тому числі й законів про кримінальну відповідальність, положенням Конституції України, певним чином впливають на формування норм кримінального права і РКСУ. Так, спираючись саме на РКСУ, який визнав такими, що не відповідають Конституції (неконституційними) окремі положення ст. 69 КК, ВРУ 22 грудня 2006 р. внесла відповідні зміни до цієї норми.

Судова практика, основні проблеми та тенденції якої відображаються в актах ВССУ та ВСУ, впливає, у першу чергу, на вироки й ухвали, що постановлюються нижчестоящими судами. Так, відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ПКСУ дає судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування кримінального законодавства. Такі самі роз'яснення до 2010 р. надавалися у постановах ПКСУ. Крім того, відповідно до статей 445, 455, 458 КПК *висновки ВСУ*, викладені у його ухвалях щодо неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь, є *обов'язковими* для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України. Одночасно тенденції судової практики, які викривають окремі недоліки у чинному законодавстві, стають підставою для внесення законодавцем змін та доповнень до норм кримінального права.

§ 3. Завдання, функції та принципи кримінального права

Головні завдання кримінального права закріплені у ст. 1 КК, а саме: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Із цих приписів закону випливає, що основна функція кримінального права як галузі права — це функція *охоронна*, бо воно охороняє властивими йому засобами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права (ст. 1 КК). Ці галузі права, регулюючи певні

суспільні відносини, сприяють їх розвиткові й реалізації, тоді як кримінальне право охороняє ці відносини від злочинних посягань на них. Так, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності. У кримінальному ж праві, внаслідок його охоронної функції, встановлюються каральні санкції за злочини проти власності (див. розд. VI Особливої частини КК). У Конституції України та законах України про вибори органів влади визначено порядок таких виборів, права виборців, регламент діяльності окружних і дільничних виборчих комісій тощо. У кримінальному ж праві з метою охорони цих відносин встановлено покарання за такі злочини, як перешкоджання здійсненню виборчого права, порушення таємниці голосування та ін. (див. розд. V Особливої частини КК).

Але кримінальне право не тільки охороняє, а й виступає регулятором певних суспільних відносин, тобто виконує *регулятивну функцію*, яка виявляється у *трьох* її складових:

- норми кримінального права, забороняючи вчинення суспільно небезпечних діянь (дії чи бездіяльності), у той же час вимагають певної *правомірної поведінки* від осіб. Закон про кримінальну відповідальність, який набрав чинності, вже самим фактом свого існування впливає на поведінку людей. Для більшості громадян вимоги закону про кримінальну відповідальність цілком відповідають їх уявленням про належну, правомірну поведінку. Частина громадян виконує заборони кримінального закону, боячись відповідальності і покарання. Тим самим здійснюється регулятивна функція кримінально-правових норм у сфері запобігання злочинності;

- виконуючи функцію охорони встановлених у державі суспільних відносин, норми кримінального права тим самим одночасно і регулюють їх. Наприклад, захищаючи відносини власності нормами, які містяться в розд. VI Особливої частини КК, кримінальне право сприяє їх правомірному існуванню і розвиткові;

- деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних. Наприклад, це норма про необхідну оборону (ст. 36 КК), що виключає відповідальність за правомірний захист від суспільно небезпечного посягання; норми про звільнення від кримінальної відповідальності (див. розд. IX Загальної частини КК), норми про погашення і зняття судимості (статті 89–91 КК).

Кримінальному праву України як галузі права властиві *певні принципи*, характерні й для кримінального права багатьох інших

країн. *Принципи кримінального права — це основні, провідні засади, які закріплені в нормах права і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність.* Ці принципи мають важливе значення для здійснення кримінальної політики держави.

Найважливішими принципами кримінального права є: а) відповідальність тільки за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом (КК) як злочин; б) відповідальність тільки за наявності вини; в) особистий (персональний) характер відповідальності; г) індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання.

Відповідальність особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як злочин. Цей принцип прийнято виражати латинською фразою: *nullum crimen sine lege* — немає злочину без вказівки на це у законі. Тобто йдеться про те, що тільки закон про кримінальну відповідальність визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочином. У свою чергу, кримінальна відповідальність і покарання можливі тільки за те конкретно вчинене особою діяння, що передбачене як злочин в Особливій частині КК. Тому в ч. 1 ст. 2 КК чітко визначено: підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Звідси випливає, що коли яке-небудь діяння прямо в КК не передбачене як злочин, його вчинення не може за жодних умов тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання, бо згідно з ч. 4 ст. 3 КК застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Керуючись положеннями Конституції України, законодавець закріпив у КК *принцип винної відповідальності* особи за вчинене (статті 23–25 КК). У ч. 2 ст. 2 КК встановлено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може підлягати кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Усі сумніви щодо наявності вини особи тлумачаться на її користь. Кримінальне право України виключає так зване *об'єктивне ставлення*, тобто відповідальність за наслідки, що настали за відсутності вини.

Особистий характер відповідальності як принцип кримінального права полягає в тому, що тільки особа, яка вчинила злочин, може нести за нього кримінальну відповідальність і підлягати покаранню. Якої

б тяжкості не був вчинений злочин, ніякі інші особи (в тому числі родичі) не можуть бути притягнуті до відповідальності, крім особи, яка визнана винною в його вчиненні.

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання вимагає, щоб кримінальна відповідальність і призначене покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані з огляду на тяжкість вчиненого злочину, конкретні обставини його вчинення та з урахуванням особи винного. Чим більш тяжким є вчинений злочин, чим більшу суспільну небезпечність становить винний, тим більш сувора кримінальна відповідальність настає і більш суворим є призначене судом покарання.

§ 4. Система кримінального права

Кримінальне право як сукупність юридичних норм становить їх цілісну *систему*, окремі структурні утворення якої (підсистеми) найтіснішим чином пов'язані та взаємодіють між собою.

Усі норми кримінального права поділяються на дві частини — *Загальну та Особливу*. До *Загальної частини* включено норми, що визначають завдання, принципи та основні інститути кримінального права. Вони закріплюють підстави кримінальної відповідальності, регулюють чинність кримінального закону в часі і просторі, визначають поняття злочину і його види, осудність і неосудність, форми вини, співучасть, покарання і його види, порядок застосування окремих видів покарання, правила їх призначення, регулюють інститути, пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності і покарання, погашенням і зняттям судимості, встановлюють особливості відповідальності та покарання неповнолітніх тощо.

Особлива частина кримінального права містить норми, які описують конкретні види злочинів та конкретні види і межі покарань, які можуть бути призначені за вчинення певних злочинів. Ці норми зосереджено в *Особливій частині* КК.

Норми *Загальної та Особливої частин* кримінального права як певні підсистеми законодавства перебувають у тісному нерозривному зв'язку та взаємодії. Насамперед норми *Особливої частини* ґрунтуються на нормах *Загальної частини*. Тому розкриття дійсного змісту норм *Особливої частини* неможливе без звернення до *Загальної час-*